

تحلیلی بر میزان سرمایه‌ی اجتماعی در مناطق روستایی شهرستان ممسنی (مطالعه موردی: بخش دشمن زیاری)

مرتضی توکلی^{۱*}، کیومرث دهقانی^۲، رضا زارعی^۳

چکیده

سرمایه اجتماعی یکی از انواع مهم سرمایه در دهه‌های اخیر شناخته شده است. بنحوی که برنامه‌ریزان اجتماعی و توسعه بخصوص توسعه روستایی در فرآیند توسعه‌ی جوامع نقش بسیار بالایی را برای سرمایه اجتماعی قائل می‌باشند، چرا که وجود مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در جامعه‌ای از قبیل مشارکت، آگاهی، انسجام، اعتماد، شبکه اجتماعی، نه تنها توسعه را بدنبال خواهد داشت، بلکه وجود این مؤلفه‌ها خود عین توسعه است. لذا پرداختن به این موضوع از اهمیت بالایی برخوردار است. مقاله حاضر در پی بررسی میزان سرمایه اجتماعی در مناطق روستایی بخش دشمن‌زیاری از توابع شهرستان ممسنی می‌باشد. که در آن ضمن توضیح و تحلیل مبانی نظری پیرامون سرمایه اجتماعی، به رابطه آن با میزان اعتماد، مشارکت و همکاری و روابط در ۲۰ روستای بالای ۱۰۰ نفر جمعیت بخش مورد مطالعه پرداخته می‌شود. گردآوری مطالب مبتنی بر روش میدانی و کتابخانه‌ای بوده و داده‌های آن با استفاده از نرم‌افزار SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته شده است. حجم نمونه شامل ۲۲۰ خانوار روستایی می‌باشد که به روش نمونه‌گیری و با استفاده از فرمول کوکران انتخاب شده و پرسشنامه‌ها به صورت تصادفی بین جامعه نمونه توزیع شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد گرچه بین ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی در مناطق روستایی مورد مطالعه معناداری تأیید شده است؛ اما نتایج رگرسیون چند متغیره مؤید رابطه معنادار در مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی نمی‌باشد. همچنین نتایج بیان‌کننده‌ی این مطلب است که در بین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی درجه مشارکت روستائیان از حد سهمی شدن در اطلاعات فراتر نرفته است و نیز در تصمیم‌گیری در سطوح بالاتر محروم بوده‌اند و بیشتر مشارکت و فعالیت‌های دسته‌جمعی از نوع ابزاری می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: سرمایه اجتماعی، اعتماد، مشارکت، مناطق روستایی، دشمن زیاری، ممسنی.

^۱ دانشجویار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه زابل، ایران.

^۲ کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه زابل، ایران.

^۳ کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه شهید چمران، اهواز، ایران.

* نویسنده مسئول: Tavakoly52@gmail.com، ۰۹۱۵۱۴۴۴۰۵۴

بیان مسأله :

انسان به طور ذاتی در تعامل با دیگران نیازهای خود را برطرف ساخته و گذران امور می‌کند. اثرات این کنش‌های متقابل در نقش آن‌ها تا حدی است که حذف آن، زندگی را غیر ممکن می‌سازد. اما در این میان دانشمندان علوم اجتماعی با نگرشی کنجکاوانه در جوامع به شناسایی این کنش‌ها پرداخته و به مجموع عواملی پی برده‌اند که آن را سرمایه اجتماعی نامیده‌اند. مفهوم سرمایه اجتماعی در برگیرنده مفاهیمی همچون اعتماد، همکاری و همیاری میان اعضای یک گروه یا یک جامعه است که نظام هدفمندی را شکل می‌دهند و آن‌ها را در جهت دستیابی به هدف‌های ارزشمند هدایت می‌کند. از این‌رو شناخت عوامل مؤثر در تقویت یا تضعیف سرمایه اجتماعی می‌تواند در گسترش ابعاد سرمایه اجتماعی کمک کرده و موجب افزایش عملکرد اجتماعی و اقتصادی افراد در جوامع شود. مفهوم سرمایه اجتماعی که صبغه جامعه‌شناسانه دارد، بستر مناسبی برای بهره‌وری سرمایه انسانی و فیزیکی و راهی برای نیل به موفقیت قلمداد می‌شود. مدیران و کسانی که بتوانند در سازمان، سرمایه اجتماعی ایجاد کنند، راه کامیابی شغلی و سازمانی خود را هموار می‌سازند (توسلی، ۱۳۸۶: ۶).

امروزه سرمایه اجتماعی نقشی بسیار مهم‌تر از سرمایه فیزیکی و انسانی در جوامع ایفا می‌کند و شبکه‌های روابط جمعی و گروهی انسجام بخش میان انسان‌ها و سازمان‌هاست. از این‌رو در غیاب سرمایه اجتماعی، سایر سرمایه‌ها اثربخشی خود را از دست می‌دهند و بدون سرمایه اجتماعی پیمودن راه‌های توسعه و تکامل فرهنگی و اقتصادی ناهموار و دشوار می‌شود. زیرا بدون این سرمایه، استفاده از دیگر سرمایه‌ها به طور بهینه انجام نخواهد شد و در جامعه‌ای که فاقد سرمایه اجتماعی کافی است سایر سرمایه‌ها تلف می‌شوند. از این‌رو موضوع سرمایه اجتماعی به عنوان یک اصل اساسی برای نیل به توسعه پایدار محسوب شده و حکومت‌ها و دولتمردانی موفق قلمداد می‌شوند که بتوانند با اتخاذ سیاست‌های لازم و ارائه راهکارهای مناسب در ارتباط با جامعه به تولید و توسعه سرمایه اجتماعی بیشتر نائل شوند (اکبری، ۱۳۸۳: ۵).

یکی از اصول اولیه زندگی اجتماعی وجود سرمایه اجتماعی است، چرخ‌های زندگی بر محورهای سرمایه اجتماعی استوار است و می‌تواند همکاری و تعامل را در ابعاد مختلف جامعه گسترش دهد. در این صورت افراد بر روابط خود نظارت می‌کنند و امور خود را اداره می‌کنند و تنها در چنین صورتی افراد در جامعه احساس امنیت کرده و نظم و ثبات در جامعه حاکم می‌گردد. در جامعه‌ای که سرمایه اجتماعی حاکم می‌باشد ابزارهایی چون زور و کنترل رسمی ضرورت خود را از دست داده و افراد بر پایه حسن ظن در روابط اجتماعی به مبادلات در جامعه می‌پردازند. اما کاهش سرمایه اجتماعی در جامعه موجب می‌گردد همواره نوعی ترس از برقراری رابطه و احساس ناامنی بین افراد بوجود آید که مانع تداوم و تقویت رابطه و نیز کاهش همکاری و گسترش تعاملات در ابعاد مختلف جامعه می‌گردد که در این صورت فردگرایی و به تبع منفعت طلبی در جامعه رواج می‌یابد.

این مقاله درصدد بررسی میزان سرمایه اجتماعی در مناطق روستایی بخش دشمن‌زیاری شهرستان ممسنی از توابع استان فارس می‌باشد. به عبارت دیگر پژوهش ضمن بررسی مبانی نظری مقاله در ارتباط با مفاهیم سرمایه اجتماعی، اهمیت، کاربردها، نظریه‌ها، عناصر و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی، از راه جمع‌آوری داده‌ها به صورت میدانی همچون تهیه پرسشنامه و حضور در منطقه به تحلیل و سنجش میزان سرمایه اجتماعی و عناصر وابسته به آن در منطقه مورد مطالعه با استفاده از شیوه‌های تحلیلی - توصیفی و با نیز کمک نرم افزار SPSS می‌پردازد.

پیشینه تحقیق :

سوری (۱۳۸۳) مقاله‌ای را تحت عنوان «سرمایه اجتماعی و عملکرد اقتصادی» ارائه داده است وی در این مقاله ضمن مروری بر مفاهیم و تعاریف سرمایه اجتماعی، رابطه آن را با عملکرد اقتصادی مورد بررسی قرار داده است. نتایج حاصله نشان می‌دهد که شاخص کاهش سرمایه اجتماعی رابطه منفی و کاملاً معنی‌دار با رشد اقتصادی و سرمایه‌گذاری بخش خصوصی دارد. توسلی و همکاران (۱۳۸۴) در مقاله‌ای تحت عنوان «مفهوم سرمایه در نظریات کلاسیک و جدید با تأکید بر نظریه‌های سرمایه اجتماعی» ضمن پرداختن به مبحث سرمایه اجتماعی، به طبقه تعاریف، کارکردها و در نهایت رویکردهای نظری مطرح در این حوزه را مورد بررسی قرار داده‌اند.

ناطق پور و همکاران (۱۳۸۵) تحقیقی را تحت عنوان «شکل‌گیری سرمایه اجتماعی و فرا تحلیل عوامل مؤثر بر آن» ارائه داده‌اند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد متغیرهای سن، تحصیلات، تاهل، شاغل بودن و درآمد به جز با عنصر اعتماد با سایر عناصر سرمایه اجتماعی اعم از آگاهی و توجه به امور عمومی، اعتماد، مشارکت‌های رسمی و غیررسمی رابطه مستقیم دارد. و مردان در آگاهی و توجه به امور عمومی و مشارکت رسمی نقش بیشتری نسبت به زنان دارند و مشارکت غیررسمی زنان بیشتر می‌باشد و در میزان اعتماد تفاوتی بین زن و مرد دیده نمی‌شود.

سعادت در سال ۱۳۸۵ در مقاله‌ای تحت عنوان «تخمین سطح و توزیع سرمایه اجتماعی استان‌های ایران» به این نتیجه رسیده که عناصر عمده تشکیل دهنده سرمایه اجتماعی در ایران عبارتند از: سرمایه انسانی (آموزش) و مذهب. همچنین از نظر رتبه‌بندی استان‌ها، استان یزد بیشترین سرمایه اجتماعی را بین سایر استان‌ها به خود اختصاص داده است. در این راستا عسکری و همکاران (۱۳۸۶) مقاله‌ای را تحت عنوان «تأثیر سرمایه اجتماعی بر رشد و توسعه اقتصادی» نوشته‌اند. در این مقاله مفاهیم سرمایه اجتماعی، سرمایه معنوی و مذهبی، اجزا و نوع رابطه بین آن‌ها را تبیین و سپس تأثیر سرمایه اجتماعی را بر رشد و توسعه اقتصادی بررسی و مهم‌ترین ساز و کارهای این اثر بخشی را توضیح داده‌اند.

مفاهیم و ادبیات نظری :

منظور از سرمایه اجتماعی ویژگی‌هایی نظیر شبکه‌ها و هنجارهاست که از طریق آن همکاری بین افراد برای کسب سود متقابل تسهیل می‌شود. سابقه نظری این مفهوم به اوایل قرن بیستم بر می‌گردد و اولین بار توسط هانیفان و سپس، در سال ۱۹۶۱م، توسط جین جاکوبز مطرح شد، ولی استفاده از آن در عرصه سیاست اجتماعی در چند دهه‌ی اخیر رواج یافته است. اکنون در بسیاری از رشته‌های علمی از جمله جامعه‌شناسی، علوم سیاسی و اقتصاد از سرمایه اجتماعی سخن گفته می‌شود (تاجبخش و همکاران، ۱۳۸۲: ۲). سرمایه اجتماعی اصطلاحی است که به طور عادی و روزمره مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ گرچه تصویری که از مفهوم آن وجود دارد، اغلب در حد ناچیزی است. همچنین سرمایه اجتماعی مفهومی قدیمی است، اما تنها اصطلاحی است که اخیراً به خوبی ابداع شده است (Bankston & et al, 2002: 285-318, Labonte, 1999: 430-433, Lazega & et al, 2001: 185-208, Portes & et al, 1993; Putnam, 1995).

سرمایه اجتماعی با مفاهیمی از قبیل جامعه مدنی و ارتباطات اجتماعی پیوند یافته است (Adam et al, 2003: 155-183). این مبحث همچنین با نویسندگان مکتب تاریخی از قبیل دورکیم، زیمل، مارکس، وبر، و دیگران و با نظریه‌هایی از قبیل نظریه مبادله اجتماعی و نظریه قرارداد روان‌شناسی پیوند یافته است (Watson et al, 2002: 537-552). پیشرفت جدید مفهوم سرمایه اجتماعی از سه تألیف کلیدی، بوردیو، کلمنو پاتنام و تعدادی تألیفات دیگر با همکاری جریان نظریه چند نظامی پدید آمده است. سرمایه اجتماعی معطوف به ارتباطات اجتماعی میان مردمی است که به نتایج پرباری دست یافته‌اند (Szreter, 2000: 56-78). اصطلاح سرمایه اجتماعی به سرمایه‌هایی از قبیل اعتماد اجتماعی، هنجارها، و شبکه‌هایی که مردم برای حل مشکلات عمومی ترسیم می‌کنند، گفته می‌شود (Adam & et al, 2003: 155-183). اصل وجودی سرمایه اجتماعی راه‌حلی برای مشکلات اجتماعی گوناگون مانند فقر، جرم و جنایت، اقتصاد عقب‌مانده و حکومت کم‌بازده به شمار می‌رود (Boix & et al, 1998: 94). در ۱۵ سال گذشته، در منابع مربوط به سرمایه اجتماعی رشدی به لحاظ تعریف‌های ارائه شده وجود داشته است (Aldridge & et al., 2002; Halpern, 2001: 236-251). مفهوم سرمایه اجتماعی کاربردهایی گوناگون و بسیار وسیع دارد. همچنین، سرمایه اجتماعی ممکن است به هیچ نهاد و موقعیت اجتماعی در سرتا سر چارچوب تصویری اش نزدیک نشود (Grootaert & et al, 2002).

عناصر و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی:

برخی عناصر اصلی سرمایه اجتماعی عبارتند از: آگاهی به امور عمومی، سیاسی و اجتماعی / اعتماد عمومی / اعتماد نهادی / مشارکت غیررسمی همیارانه / مشارکت غیررسمی خیریه‌ای / مشارکت غیررسمی مذهبی / شرکت در اتحادیه‌ها، انجمن‌ها، سازمان‌ها و مؤسسات مدنی رسمی. با این وجود مؤلفه‌های اعتماد اجتماعی، انسجام اجتماعی و مشارکت اجتماعی که در یک رابطه متعامل قرار گرفته و هر کدام تقویت کننده دیگری اند از مؤلفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی محسوب می‌شوند.

اعتماد اجتماعی :

اعتماد لازمه‌ی شکل‌گیری پیوندها و معاهدات اجتماعی است، اعتماد اجتماعی ایجاد کننده تعاون و همیاری است و فقط در این حالت است که در عین وجود تفاوت‌ها قادر به حل مشکلات و انجام تعهدات اجتماعی می‌شود. اعتماد اجتماعی برگرفته از عدالت - برابری و امنیت اجتماعی نیز زاینده آن‌ها می‌باشد. آنتونی گیدنز، اعتماد و تأثیر آن بر فرآیند توسعه را زیربنا و زمینه ساز اصلی در جوامع مدرن می‌داند، هر جا که سطح اعتماد اجتماعی بالا باشد مشارکت و همیاری مردم در عرصه‌های اجتماعی بیشتر و آسیب‌های اجتماعی کمتر است (اکبری، ۱۳۸۳: ۱۱).

زومکا معتقد است که توجه به اعتماد اجتماعی ایده جدیدی نیست، بلکه یک جریان چند قرن است. بنظر او "برخورداری جامعه جدید از ویژگی‌های منحصر بفردی چون آینده‌گرایی شدت وابستگی متقابل، گستردگی و تنوع جوامع، تزاید نقش‌ها و تمایز اجتماعی، بسط نظام انتخاب، پیچیدگی نهادها و افزایش ابهام، ناشناختگی و تقویت گمنامی، و غریبه بودن نسبت به محیط اجتماعی، توجه به اعتماد اجتماعی و نقش آن در حیات اجتماعی شاهد رشد نوعی جهت‌گیری فرهنگ گرایانه که در خود نوعی چرخش از مفاهیم سخت به مفاهیم نرم را دارد. چنین چرخشی زمینه توجه عمیق‌تر به مفاهیم اعتماد را به دنبال داشته است (ازکیا و همکاران، ۱۳۸۲: ۲۸۰). بی‌اعتمادی پدیده‌ای روان‌شناختی است که فرد اطمینان به خود را از دست می‌دهد و به ناتوانی خود اذعان خلاقیت دارد این روند از نقطه نظر کلان به بی‌اعتمادی در سطوح ملی می‌رسد، پدیده بی‌اعتمادی توان حرکت و خلاقیت را از خود می‌گیرد و او را به موجودی بی‌تحرك و خنثی تبدیل می‌کند، بحران سیاسی؛ اقتصادی و اجتماعی در سطح جامعه و فراگیر شدن آن باعث بی‌اعتمادی افراد می‌شود. و موجب سلب اعتماد افراد نسبت به همدیگر و مجموعه آن‌ها نسبت به جامعه می‌شود و اتحاد و پیوستگی ملی به قیمت کسب امنیت فردی به خطر جدی می‌افتد، شدت چنین وضعیتی نزول معیارهای اخلاقی فرد و نادیده گرفتن معیارهای جمعی و در نهایت تجاوز به حقوق دیگران حتی به صورت آشکار و بصورت باجگیری‌های مختلف است (اکبری، ۱۳۸۳: ۱۲). هرچه یک گروه اجتماعی دارای شعاع اعتماد^۱ بالاتری باشد، سرمایه اجتماعی بیشتری نیز خواهد داشت. چنانچه یک گروه اجتماعی برون‌گرایی مثبتی نسبت به اعضای گروه‌های دیگر نیز داشته باشد، شعاع اعتماد این گروه از حد داخلی آن نیز فراتر می‌رود (علمی و همکاران، ۱۳۸۴: ۶).

انسجام اجتماعی :

امیل دورکیم از اولین جامعه‌شناسانی است که مفهوم انسجام و همبستگی اجتماعی را مورد مطالعه قرار داده است و وجود آن را برای هر جامعه‌ای لازم می‌داند. جانانان ترنر به نقل از دورکیم می‌گوید: انسجام وقتی رخ می‌دهد که عواطف افراد به وسیله نمادهای فرهنگی تنظیم شوند، جاییکه افراد متصل به جماعت، اجتماعی شده باشند، جایی که کنش‌ها تنظیم شده و به وسیله هنجارها هماهنگ شده‌اند و جاییکه نابرابری‌ها قانونی تصور می‌شود (اکبری، ۱۳۸۳: ۱۷).

جوامع مادامی که جمعیت آن‌ها اندک بوده و جوامعی ساده با باورها و ارزش‌های محدود و ساده بودند انسجام در آن‌ها مکانیکی بوده است اما دورکیم معتقد است جوامع سنتی در روند تکاملی خود تحت تأثیر عواملی، تغییراتی را در خود پذیرا می‌شوند مهم‌ترین این عوامل از نظر دورکیم پیشرفت تقسیم کار است که باعث تحولی عظیم در این جوامع گشته و در حقیقت بدلیل تقسیم کار است که جامعه سنتی مبتنی بر انسجام مکانیکی به جامعه صنعتی مبتنی بر همبستگی ارگانیکی تبدیل می‌گردد. تقسیم کار هر چه پیچیده‌تر و تخصصی‌تر شود توافق روی دایره‌های اخلاقی کاهش می‌یابد و تمایزات بین افراد رشد می‌کند وفاق حاصل از انسجام مکانیکی جای خود را به وفاق جدیدی می‌دهد که برخاسته از انسجام ارگانیکی نظم جدید است (همان ص ۱۸-۱۹).

مشارکت اجتماعی :

الف) مفهوم لغوی مشارکت : مشارکت در فرهنگ معین به معنای شرکت دادن، انبازی کردن و همین طور به معنای تعیین سود یا زیان دو یا چند تن که با سرمایه‌های معین در زمان‌های مشخص به بازرگانی پرداخته‌اند آمده است. آلن بیرو می‌گوید: «مشارکت به معنای سهمی در چیزی یافتن و از آن سود بردن و یا در گروهی شرکت جستن و بنابراین با آن همکاری داشتن

^۱. Radius of Trust.

است، به همین جهت از دیدگاه جامعه شناسی باید بین مشارکت بعنوان حالت یا وضع (امر شرکت کردن) و مشارکت به عنوان عمل و تعهد مشارکت) تمیز قائل شده واژه مشارکت معادل واژه «participation» لاتین است که از حیث لغوی به معنای درگیری و تجمع برای منظور خاص می باشد. در فرهنگ بین المللی و بستر معانی زیر برای اصطلاح «participation» آمده است: عمل یا وضعیت شرکت جستن، بهره‌وری در چیزی، مشارکت بر اساس رابطه خویشاوندی که بیش از یک نفر در آن شرکت داشته باشند (اکبری، ۱۳۸۳: ۲۷).

ب) مفهوم و معنای مشارکت: کائوتری اعتقاد دارد که مشارکت به قدمت تاریخ بشری پیشینه دارد چرا که نظر و عمل مشارکت در بطن هر جامعه و در مفاهیمی چون دلبستگی، اتحاد، همکاری، انجمن و مانند آن‌ها نهفته است و از قدیم شالوده پیدایش اجتماعی - انسان شناختی نوع بشر تلقی شده است (ازکیا و همکاران، ۱۳۸۰: ۱۸۳). همچنین «مشارکت مردمی به معنای کوشش و تلاش جمعی در یک چهارچوب سازمانی است که اعضا با ائتلاف منابع در صدد دستیابی به اهداف خودشان هستند. در نتیجه، مشارکت فرآیندی فعال است که هر یک از مشارکت کنندگان به واسطه اندیشه، تأمل و نظارت فعالشان به اقدام و عمل مشارکتی ترغیب می شوند» (ازکیا و همکاران، ۱۳۸۳: ۲۹۲ - ۲۹۱).

یونسکو نیز مشارکت را فرآیندی برای خود آموزی اجتماعی و مدنی؛ حق بشر و پیش شرط توسعه " می داند و معتقد است توسعه باید از مردم و از آنچه می خواهد و از آنچه می اندیشند و باور دارند آغاز شود (اکبری، ۱۳۸۳: ۳۰). تعدد و گستردگی سازمان‌های محلی و غیر دولتی در یک جامعه، شاخص و بیانگر وجود مشارکت اجتماعی در آن جامعه است؛ تا جایی که جامعه‌ی مدنی به واسطه بسط و گسترش مشارکت‌های اجتماعی و نهادهای مدنی تعریف می شود. بنابراین مشارکت اجتماعی را می توان فرآیند سازمان یافته‌ای دانست که از سوی افراد جامعه به صورت آگاهانه، داوطلبانه و جمعی با در نظر داشتن هدف‌های معین و مشخص به منظور سهیم شدن در منابع قدرت انجام می گیرد. شهود چنین مشارکتی، وجود نهادهای مشارکتی چون انجمن‌ها، گروه‌ها، سازمان‌های محلی و غیردولتی است.

روستا و سرمایه اجتماعی:

اهمیت سرمایه اجتماعی به دلیل تأثیراتی است که بر استعداد روستاییان در جهت سازماندهی برای توسعه می گذارد. این تأثیرات عبارتند از ۱- ارتباط متقابل برای ایجاد هماهنگی بین فعالیت‌ها ۲- بسیج منابع و اعمال مدیریت در آن‌ها ۳- اعمال مشارکت عمومی و ارزیابی آراء و مسیله یابی ۴- ارایه راهکارهای حل مشکلات. این چهار کار تأثیراتی است که سرمایه اجتماعی بر روی سازماندهی توسعه روستاها انجام می دهد و روند آن در جهت رسیدن به رفاه عمومی جوامع روستایی می باشد (دهقانی و همکاران، ۱۳۹۰).

جوامع روستایی برای اعمال مدیریت ریسک به سرمایه اجتماعی نیاز دارند. ارتباطات در جوامع روستایی معمولاً بسته و براساس روابط چهره به چهره می باشد. این قیود غیررسمی و هنجارهای سنتی باعث ایجاد یک شبکه ارتباطی کم خطر یا بی - خطر شده که این امر باعث گردیده که روستاییان درآمد خود را هم تراز با تغییرات فصلی تنظیم نمایند یکی از ابزارهای ایجاد سرمایه اجتماعی انجمن‌ها و تعاونی‌های روستایی است این سازمان‌های محلی می توانند به روستاییان علی الخصوص روستاییان فقیر این امکان را بدهند که از منابع موجود خود به نحوی استفاده نمایند که علیرغم وجود ریسک راندمان بهره‌برداری از آن به حداکثر رسیده و کمکی باشد برای حرکت به سمت رفاه بیشتر، همچنین وجود سرمایه اجتماعی انگیزه کار دسته جمعی را برای بهره‌وری بیشتر از منابع مشترک زیاد می کند. در بسیاری از موارد در جوامع روستایی منابع مشترکی مثل چاههای آب شیرین، مراتع، آبگیرها و برکه‌ها، اراضی مزروعی و از پتانسیل بهره‌وری مطلوبی برخوردار نیستند. بخشی از این امر ناشی از عدم وفاق اجتماعی در بکارگیری مشترک این منابع می باشد.

معمولاً معادله توسعه سرمایه در اکثر اجتماعات روستایی فاقد ابعاد اجتماعی است و وظیفه سرمایه اجتماعی افزودن این ابعاد بدان می باشد. در حال حاضر این تأثیرات مثبت سرمایه اجتماعی توسط دولت‌ها و کارگزاران توسعه شناخته شده و در اکثر کشورها در قالب سیاست‌های تمرکززدایی و تشویق مشارکت عمومی و اعمال مدیریت‌ها و برنامه‌ریزی‌های مشارکتی به کار برده می شود. تجربه نشان داده است که ایجاد و حمایت از انجمن‌های روستایی و مشارکت بهره‌برداران منابع روستایی در

ارایه راهکارهای چگونگی بهره‌برداری مناسب از منابع موجود نتایج مطلوبی را در افزایش راندمان سرمایه‌های اقتصادی روستاها در بردارد. مشارکت در بهره‌برداری از منابع مشترک حاکی از ایجاد اعتماد در بین گروه‌های روستایی است که تاکنون از این نعمت بی‌بهره بودند. البته یکی از مهم‌ترین عوامل مانع در ایجاد اینگونه مشارکت‌ها و اعتماد متقابل وجود رسوم و سنت‌های گروهی است که به دلیل تضاد این سنت‌ها با یکدیگر شکاف‌های عمیقی مابین گروه‌های اجتماعی روستایی بوجود آمده که مانع از تعاملات مطلوب اجتماعی شده است و از بین رفتن اینگونه شکاف‌ها نیز مستلزم بروز تغییرات در تفکرات فردی و در نتیجه تغییر و اصلاحات در رسم‌ها و سنت‌های گروه‌های متقابل است.

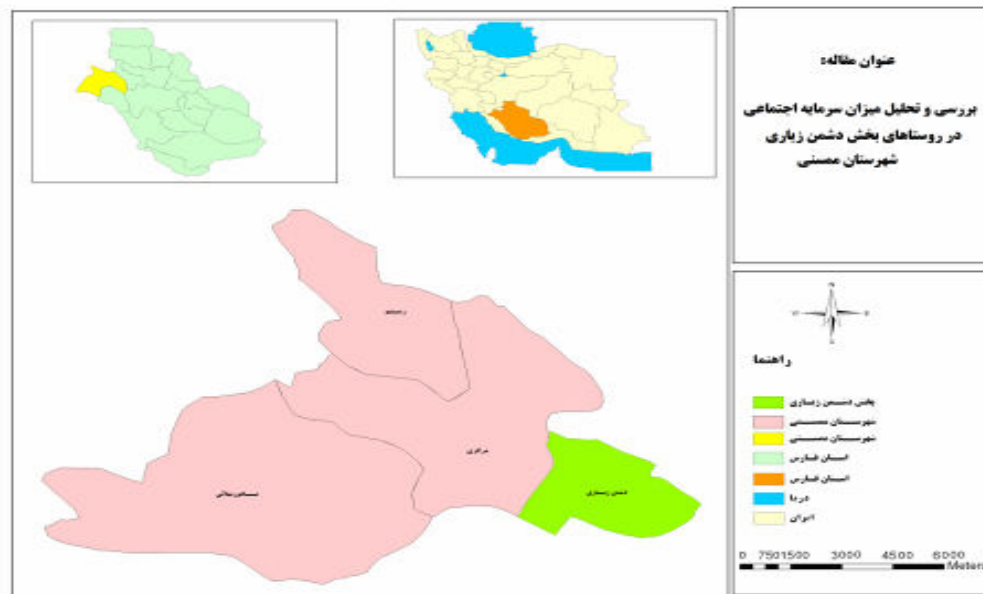
بنابراین مرزهای سنگی بین جوامع روستایی باید شکسته شود و روابط بسته و محدود آن‌ها باید به روابطی منسجم‌تر تغییر یابد. عدم اعتماد گروهی باید از میان برداشته شده و احساس هم نوعی و همیاری در بین افراد هر گروه نسبت به افراد خارج از گروه باید ایجاد گردد این فرآیندها همگی به نوعی ویژگی‌های از سرمایه اجتماعی هستند که مسلماً در توسعه روستایی نقش اساسی داشته و متحول‌کننده جوامع روستایی می‌باشند. روند تغییرات و اصلاحات در ساختار جوامع روستایی اگر در جهت ایجاد رفاه عمومی طراحی گردد حس اعتماد روستاییان را بر می‌انگیزد و این امر موجب همکاری آنان می‌گردد و مشارکت گروه‌های مختلف روستاییان در روند اجرای اصلاحات نیز به معنای ایجاد اعتماد بین گروهی بوده و ایجاد این سرمایه اجتماعی اولین قدم است در توسعه روستاها. باید تأکید نمود (سو، ۱۳۸۶: ۸۹-۸۸).

روش تحقیق :

در تحقیق حاضر که از نوع تحلیلی - توصیفی می‌باشد، جامعه آماری شامل روستاهای بخش دشمن‌زیاری شهرستان ممسنی می‌باشد. روش جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و میدانی با استفاده از پرسشنامه صورت گرفته است. این بخش بر طبق سرشماری سال ۱۳۸۵ شامل ۲ دهستان و ۵۷ روستا بوده که غالباً به صورت کوهستانی و کوهپایه‌ای استقرار یافته‌اند. جمعیت کل روستاهای این بخش ۱۰۵۵۹ نفر معادل ۲۶۰۰ خانوار است. بر اساس تخصیص مناسب، نسبت به تعداد روستاهای دارای سکنه در هر دهستان، تعداد روستاهای نمونه ۲۰ روستا انتخاب شد. لازم به ذکر است که روستاهای انتخاب شده روستاهایی هستند که جمعیت آن‌ها بیشتر از ۲۰ خانوار است. روستاها بر اساس عوامل مختلف مانند جمعیت، فاصله از شهر، و غیره انتخاب شده‌اند. با استفاده از فرمول عمومی کوکران حجم جامعه نمونه به تعداد ۲۲۰ نفر از سرپرستان خانوار انتخاب گردید. توزیع پرسشنامه در روستاها به صورت تصادفی بوده و به غیر از اطلاعات میدانی، از آمارنامه‌های رسمی و محلی استفاده شده و همچنین، بهره‌گیری از نظرات نخبگان و ریش سفیدان محلی نیز به شیوه مشارکتی صورت گرفته است. به منظور تجزیه و تحلیل یافته‌های تحقیق، ابتدا پرسشنامه‌های تکمیل شده کدگذاری شدند، سپس داده‌های کدگذاری شده به نرم‌افزار SPSS انتقال داده شد. پس از انجام عملیات آماری، از جداول توزیع فراوانی، درصد، میانگین برای ارائه یافته‌ها استفاده شد. ضریب کل آلفای کرونباخ بدست آمده ۰/۸۳۹۱ بوده است.

معرفی منطقه مورد مطالعه :

شهرستان ممسنی با بیش از ۶۸۰۰ کیلومتر مربع وسعت بین ۵۱ درجه و ۲۶ دقیقه و ۵۲ درجه و ۲۲ دقیقه عرض جغرافیایی و ۲۹ درجه و ۵۰ دقیقه و ۳۰ درجه و ۴۵ دقیقه طول جغرافیایی در شمال غربی استان فارس واقع گردیده است. این شهرستان از شمال به شهرستان‌های سپیدان و یاسوج از جنوب به شهرستان‌های کازرون و دشتستان (استان بوشهر) از شرق به شهرستان شیراز و از غرب به شهرستان گچساران و گناوه محدود است. ممسنی دارای چهار بخش، مرکزی، جاوید، بکش و دشمن‌زیاری می‌باشد. حدود منطقه دشمن‌زیاری از شمال به دهستان جاویدلله و جاوید ماهوری از جنوب به ناحیه کوهمره و نودان از شهرستان کازرون، از شرق به شهرستان شیراز و از غرب به دهستان بکش محدود می‌شود (اطلس گیوتاشناسی استان‌های ایران، ۱۳۸۳). آب و هوای این بخش کوهستانی می‌باشد چنانکه در شمال آن در زمستان با نزول برف و باران همراه است. به عبارت دیگر دارای آب و هوای معتدل سرد و در مناطق کم ارتفاع گرم می‌باشد. این بخش بر طبق سرشماری سال ۱۳۸۵ شامل ۲ دهستان و ۵۷ روستا بوده که غالباً به صورت کوهستانی و کوهپایه‌ای استقرار یافته‌اند. جمعیت کل روستاهای این بخش ۱۰۵۵۹ نفر معادل ۲۶۰۰ خانوار است. (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵).

شکل ۱. موقعیت شهرستان ممسنی در استان فارس و مشخصات محدوده مورد مطالعه

یافته‌های توصیفی تحقیق :

میزان اعتماد در بین جامعه مورد مطالعه :

اعتماد به اقوام : همانگونه در جدول شماره ۱ قابل مشاهده است میزان برخورداری از اعتماد عمومی در روستاهای منطقه مورد مطالعه در سطح قابل قبولی می‌باشد. بطوری که ۶۳ درصد میزان اعتماد به اقوام را در سطح خیلی زیاد، ۱۸ درصد در سطح زیاد و ۱۹ درصد در سطح متوسط بیان کرده‌اند.

اعتماد به مردم روستا : بر پایه یافته‌های تحقیق میزان برخورداری از اعتماد به مردم روستا در روستاهای مورد مطالعه در سطح قابل قبولی می‌باشد. بطوری که ۶۳ درصد میزان اعتماد به اقوام را در سطح زیاد، و ۳۷ درصد در سطح متوسط بیان کرده‌اند. (جدول شماره ۱).

جدول ۱- بررسی میزان اعتماد به اقوام و مردم در روستاهای مورد مطالعه

ردیف	اعتماد به اقوام			اعتماد به مردم		
	درصد	میزان	درصد تجمعی	درصد	میزان	درصد تجمعی
۱	۱۰۰	خیلی زیاد	۰	۰	خیلی زیاد	
۲	۳۷	زیاد	۳۷	۶۳	زیاد	
۳	۱۹	متوسط	۱۰۰	۳۷	متوسط	
۴	۰	کم	۰	۰	کم	
۵	۰	ندارم	۰	۰	ندارم	

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۰

اعتماد به کالای داخلی : اعتماد به کالای داخلی را می‌توان به عنوان یکی از مؤلفه‌های اعتماد رسمی به شمار آورد. در این مقاله نیز اعتماد به کالای داخلی به عنوان یکی از مصادیق اعتماد رسمی و به تبع آن سرمایه اجتماعی مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج بدست آمده بدین صورت بوده است که ۴۳ درصد از پاسخگویان میزان اعتماد به کالاهای داخلی را در سطح زیاد، ۴۱ درصد در سطح متوسط و ۱۶ درصد در سطح کم بیان کرده‌اند. (جدول شماره ۲).

اعتماد به وعده‌های مسئولین: یکی دیگر از مؤلفه‌هایی که مورد بررسی قرار گرفته است میزان اعتماد به وعده‌های مسئولین و دست اندرکاران می‌باشد. که در این رابطه ۴۲ درصد این اعتماد را در سطح متوسط و ۵۸ درصد بقیه میزان اعتماد به وعده‌های مسئولین را در سطح کم عنوان کرده‌اند. (جدول شماره ۲).

اعتماد به سازمان‌های دولتی: در جدول شماره ۲ میزان اعتماد روستاییان مورد مطالعه به سازمان‌های دولتی مورد بررسی قرار گرفته که طبق نتایج ۶۱ درصد از افراد این اعتماد را متوسط و ۳۹ درصد در سطح کم دانسته‌اند.

جدول ۲- بررسی میزان اعتماد رسمی در بین ساکنان روستاهای مورد مطالعه

ردیف	اعتماد به کالای داخلی			اعتماد به وعده‌های مسولین			اعتماد به سازمان‌های دولتی		
	میزان	درصد	درصد تجمعی	میزان	درصد	درصد تجمعی	میزان	درصد	درصد تجمعی
۱	خیلی زیاد	۰	۰	خیلی زیاد	۰	۰	خیلی زیاد	۰	۰
۲	زیاد			زیاد	۰	۰	زیاد	۴۳	۱۰۰
۳	متوسط	۶۱	۶۱	متوسط	۴۲	۱۰۰	متوسط	۴۱	۵۷
۴	کم	۳۹	۳۹	کم	۵۸	۵۸	کم	۱۶	۱۶
۵	ندارم	۰	۰	ندارم	۰	۰	ندارم		

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۰

میزان مشارکت غیررسمی و رسمی در بین روستاییان:

یکی دیگر از مؤلفه‌های مورد بررسی در مقوله سرمایه اجتماعی، بحث مشارکت غیر رسمی می‌باشد. که در این مقاله از دو جنبه سابقه شرکت در کارهای دسته جمعی و اعتقاد به موفقیت در کارهای دسته جمعی مورد بررسی و سنجش قرار گرفته است. که نتایج حاصله بصورت ذیل بوده است:

سابقه شرکت در کارهای دسته جمعی: میزان پاسخگویی افراد بدین مولفه بدین صورت بوده است که ۶۱ درصد در سطح خیلی زیاد، ۱۹ درصد در سطح زیاد و ۲۰ درصد این مولفه را در سطح متوسط بیان کرده‌اند. که با توجه به اینکه در مناطق روستایی میزان تعاملات اجتماعی بیشتر است نتایج بدست آمده نیز این مهم را بخوبی ثابت کرده است. (جدول شماره ۳).

اعتقاد به موفقیت در کارهای دسته جمعی: اعتقاد به موفقیت بیشتر در کارهای دسته جمعی به عنوان عاملی بالقوه در سرمایه اجتماعی تا حدود زیادی می‌تواند نقش ایفا کند. بر اساس جدول شماره ۳، ۶۳ درصد اعتقاد به موفقیت در کارهای دسته جمعی را در سطح زیاد و ۳۷ درصد در سطح متوسط ارزیابی کرده‌اند.

جدول ۳- بررسی میزان مشارکت غیررسمی در روستاهای مورد مطالعه

ردیف	سابقه شرکت در کارهای دسته جمعی			اعتقاد به موفقیت در کارهای دسته جمعی		
	میزان	درصد	درصد تجمعی	میزان	درصد	درصد تجمعی
۱	خیلی زیاد	۶۱	۱۰۰	خیلی زیاد	۰	۰
۲	زیاد	۱۹	۳۹	زیاد	۶۳	۳۷
۳	متوسط	۲۰	۲۰	متوسط	۳۷	۱۰۰
۴	خیلی زیاد	۶۱	۱۰۰	خیلی زیاد	۰	۰
۵	ندارم	۰	۰	ندارم	۰	۰

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۰

تصمیم‌گیری: میزان پاسخگویی بدین مؤلفه از مشارکت رسمی بدین صورت بوده است که ۴۳ درصد این میزان را در سطح خیلی زیاد، ۱۸ درصد در سطح زیاد، ۱۹ درصد در سطح متوسط و ۲۰ درصد در سطح کم بیان کرده‌اند. (جدول شماره ۴).

تمایل به مشارکت در امور روستا و بخش: در بین افراد پاسخگو بدین مؤلفه ۴۳ درصد اظهار نموده‌اند که تا حد خیلی زیادی تمایل به مشارکت و تصمیم‌گیری در امور روستا و بخش را داشته‌اند و ۱۸ درصد میل به مشارکت و تصمیم‌گیری را در سطح زیاد، ۱۹ درصد در سطح متوسط و ۲۰ درصد در سطح کم بیان نموده‌اند. (جدول شماره ۴).

عضویت در تعاونی: بر اساس داده های جدول شماره ۴، نتایج حاصل از عضویت روستائیان مورد مطالعه در تعاونی به عنوان یکی دیگر از مؤلفه های مشارکت رسمی بصورت ذیل بوده است: ۵ درصد از افراد در تعاونی ها عضویت نداشته اند، ۲۴ درصد بین ۰-۵ سال عضویت داشته اند، ۲۱ درصد بین ۱۰-۵ سال عضویت در تعاونی را داشته و ۵۰ درصد بقیه پرسش شونده گان بیش از ده سال در این تعاونی ها عضو بوده اند.

جدول ۴- بررسی میزان مشارکت رسمی در روستاهای مورد مطالعه

ردیف	تصمیم گیری در روستا			تمایل به مشارکت در امور روستا و بخش			عضویت در تعاونی	
	درصد تجمعی	درصد	میزان	درصد تجمعی	درصد	میزان	درصد	سال های عضویت
۱	۱۰۰	۴۳	خیلی زیاد	۱۰۰	۴۳	خیلی زیاد	۵	عضویت ندارم
۲	۵۷	۱۸	زیاد	۵۷	۱۸	زیاد	۲۴	۰ تا ۵ سال
۳	۳۹	۱۹	متوسط	۳۹	۱۹	متوسط	۲۱	۵ تا ۱۰ سال
۴	۲۰	۲۰	کم	۲۰	۲۰	کم	۵۰	بیش از ۱۰ سال
۵	۰	۰	ندارم	۰	۰	ندارم	-	-

منبع: یافته های تحقیق، ۱۳۹۰

تجزیه و تحلیل یافته ها:

آزمون فرض شده روابط میان مؤلفه های سرمایه اجتماعی و متغیرهای تعریف شده در قالب جدول شماره ۵ بیان شده است نتایج نشان می دهد تمامی مؤلفه های سرمایه اجتماعی با متغیرهای تعریف شده رابطه معناداری دارند.

جدول ۵- نتایج آزمون روابط میان مؤلفه های سرمایه اجتماعی در روستاهای مطالعه شده

Standardized B	sig	F	Adjusted R Square	R	رابطه میان متغیرها
-.۰۳۲۱	۰/۰۰۰	۲۴/۹۸	۰/۰۰۱	۰/۴۱۹	بین اعتماد اجتماعی و میزان درآمد روستائیان رابطه منفی وجود دارد.
۰/۴۸۷	۰/۰۰۰	۲۱/۷۸	۰/۱۵۶	۰/۴۱۷	بین رابطه اعتماد اجتماعی روستائیان به یکدیگر رابطه وجود دارد
۰/۵۴۷	۰/۰۰۰	۱۴/۵۴	۰/۰۱۴	۰/۳۱۵	بین اعتماد روستائیان به یکدیگر و میزان مشارکت رابطه وجود دارد
۰/۳۸۱	۰/۰۸۹	۱۹/۳۶	۰/۱۲۴	۰/۲۱۸	بین اعتماد اجتماعی و رابطه خویشاوندی رابطه وجود دارد
۰/۵۴۷	۰/۰۰۰	۲۱/۶۴	۰/۱۳۸	۰/۱۲۹	بین اعتماد اجتماعی و خدماتی دریافتی از دولت رابطه وجود دارد
۰/۱۵۶	۰/۰۰۰	۲۰/۸۸	۰/۱۸۷	۰/۳۴۱	بین مشارکت روستائیان و میزان درآمد رابطه وجود دارد
۰/۳۲۴	۰/۰۰۰	۵/۵۹	۰/۲۱۴	۰/۴۷۸	بین مشارکت روستائیان و فاصله های مکانی رابطه وجود دارد
۰/۲۱۴	۰/۰۱۷	۲/۹۳۵	۰/۱۵۶	۰/۳۲۴	بین مشارکت و فعالیت های دستجمعی روستائیان رابطه وجود دارد

مأخذ: یافته های تحقیق، ۱۳۹۰.

در این راستا یافته های به دست آمده از سنجش میزان همه متغیرهای مستقل بر روی مؤلفه سرمایه اجتماعی در جدول شماره ۶ نشان می دهد که در معادله رگرسیونی شرکت در کارهای دستجمعی و تصمیم گیری و اعتقاد به موفقیت کارهای دست جمعی در روستاهای مورد مطالعه معنادار می باشند و در مابقی مؤلفه ها با توجه به شرایط حاکم بر روستاهای مورد مطالعه این نتیجه معنادار نمی باشد.

جدول ۶- نتایج رگرسیون چند متغیره رابطه متغیرهای سرمایه اجتماعی در روستاهای مطالعه شده

نتیجه	sig	T	مؤلفه های سرمایه اجتماعی
معنا دار نیست	۰/۱۱۴	۱/۵۹۱	میزان اعتماد به اقوام
معنا دار نیست	۰/۳۹۰	۲/۶۲۵	میزان اعتماد به مردم روستا
معنا دار نیست	۰/۲۱۴	۰/۸۶۷	اعتماد به کالاهای داخلی
معنا دار نیست	۰/۱۱۴	۱/۴۴۷	اعتماد به وعده های مسئولین
معنا دار نیست	۰/۲۵۴	۰/۵۵۸	اعتماد به سازمان های دولتی
معنا دار است	۰/۱۱۸	۰/۹۵۴	سابقه شرکت در کارهای دسته جمعی
معنا دار است	۰/۳۴۱	۰/۵۶۷	اعتقاد به موفقیت در کارهای دسته جمعی
معنا دار است	۰/۰۰۷	۰/۷۷۷	تصمیم گیری
معنادار نیست	۰/۰۰۹	۱/۳۶۵	تمایل به مشارکت در امور روستا و بخش
معنا دار نیست	۰/۵۶۲	۱/۲۰۱	عضویت در تعاونی

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۰

نتیجه‌گیری:

در تمام کشورهای در حال توسعه در کنار سرمایه‌ی اقتصادی و سرمایه انسانی که مسئولین هر جامعه در جهت انباشت و به کارگیری آن‌ها تلاش می‌کنند جای سرمایه اجتماعی با رنگ و بویی تازه‌تر و امروزی‌تری به نظر می‌آید که باید برای نهادینه نمودن آن تلاش کرد. هر جامعه‌ای که بتواند اندوخته‌های مناسبی از این سه نوع سرمایه را در درون خود ذخیره نماید به راحتی می‌تواند قدم‌های مؤثری را در جهت توسعه به جلو بردارد. جوامع روستایی نیز از این وادی مستثنی نیستند. این مقاله که با استفاده از جمع‌آوری اطلاعات به شیوه میدانی و انجام عملیات پیمایشی درصدد بررسی و تحلیل میزان سرمایه اجتماعی در مناطق روستایی بخش دشمن‌زیاری شهرستان ممسنی از توابع استان فارس بوده است. یافته‌های آن نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی در ابعاد مختلف در منطقه دارای تفاوت معناداری می‌باشد. به عبارت دیگر نتایج پژوهش نشان می‌دهد گرچه بین ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی در مناطق روستایی مورد مطالعه معناداری تأیید شده است؛ اما نتایج رگرسیون چند متغیره مؤید رابطه معنادار در مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی نمی‌باشد. همچنین نتایج بیان‌کننده‌ی این مطلب است که در بین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی درجه مشارکت روستائیان از حد سهمین شدن در اطلاعات فراتر نرفته است و نیز در تصمیم‌گیری در سطوح بالاتر محروم بوده‌اند و بیشتر مشارکت و فعالیت‌های دسته‌جمعی از نوع ابزاری می‌باشد. در نهایت میزان مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در منطقه مورد مطالعه با توجه به نوع عناصر همچون اعتماد، مشارکت، تعامل افراد و انجام فعالیت‌های گروهی وابسته به نوع مؤلفه دارای سنجش قابل قبول تا نسبتاً ضعیف می‌باشد که وضعیت سرمایه اجتماعی در منطقه نسبتاً مثبت ارزیابی می‌گردد.

منابع:

۱. ازکیا، مصطفی و غلامرضا غفاری (۱۳۸۳): توسعه روستایی با تأکید بر جامعه روستایی ایران، نشر نی، چاپ اول، تهران.
۲. ازکیا، مصطفی و حسین ایمانی جاجرمی (زمستان ۱۳۸۴): «بررسی جامعه‌شناختی عوامل کارایی شوراهای اسلامی شهر»، نامه علوم اجتماعی، سال ۱۱، شماره ۲۶، تهران، صص ۳۳-۶۴.
۳. اکبری، امین (۱۳۸۳): «نقش سرمایه اجتماعی در مشارکت: بررسی تأثیر سرمایه‌ی اجتماعی بر مشارکت سیاسی، اجتماعی (مطالعه موردی روستای فارسنج از توابع سقز)»، مجله دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، سال ۱۴، شماره ۳، تهران.
۴. علمی، زهرا، شارع پور، محمود و سید امیر حسین حسینی (زمستان ۱۳۸۴): «سرمایه اجتماعی و چگونگی تأثیر آن بر اقتصاد»، مجله تحقیقات اقتصادی، شماره ۷۱، تهران، صص ۲۳۹-۲۹۶.
۵. تاجبخش، کیان، ثقفی، مراد و مسعود کوهستانی نژاد (۱۳۸۲): «بررسی مقدماتی کاربرد نظریه سرمایه اجتماعی در تحلیل وضعیت تامین اجتماعی در ایران»، فصلنامه رفاه اجتماعی، گزارش شماره ۱۰۷، تهران.

۶. توسلی، غلامعباس و مرضیه موسوی، (زمستان ۱۳۸۴): «مفهوم سرمایه در نظریات کلاسیک و جدید با تأکید بر نظریه‌های سرمایه اجتماعی»، نامه علوم اجتماعی، سال ۱۱، شماره ۲۶، تهران، صص ۱-۳۲.
۷. توسلی، غلامعباس (۱۳۸۴): «سرمایه اجتماعی، ثروت نامرئی»، نشریه حیات نو اقتصادی، شماره ۵، تهران، صص ۳-۲۲.
۸. سعادت، رحمان (زمستان ۱۳۸۵): «تخمین سطح و توزیع سرمایه اجتماعی در استان‌ها»، نامه رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره ۲۳، تهران، صص ۱۹۵-۱۷۳.
۹. فوکویاما، فرانسیس (۱۳۷۹): پایان نظم، ترجمه: غلامعباس توسلی، انتشارات جامعه ایرانیان، چاپ اول، تهران.
۱۰. عسکری، محمد مهدی و ابوالقاسم توحیدی نیا (پاییز و زمستان ۱۳۸۶): «عنوان مقاله»، دو فصلنامه علمی و پژوهشی جستارهای اقتصادی، سال چهارم، شماره هشتم، تهران، صص ۱۲۰-۹۹.
۱۱. سوری، علی (تابستان ۱۳۸۴): «سرمایه اجتماعی و عملکرد اقتصادی»، مجله تحقیقات اقتصادی، شماره ۶۹، تهران، صص ۱۲-۹۹.
۱۲. دهقانی، کیومرث و توکلی مرتضی (۱۳۹۰): «نقش سرمایه اجتماعی در توسعه مناطق روستایی»، دومین جشنواره ملی حرکت، دانشگاه زابل.
۱۳. ناطق‌پور، محمدجواد و سید احمد فیروزآبادی (پاییز و زمستان ۱۳۸۵): «شکل‌گیری سرمایه اجتماعی و فرا تحلیل عوامل مؤثر بر آن»، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۲۷، تهران، صص ۱۸-۳۴.
14. Adam, Frane and Roncevic, Borut (2003): "Social capital: recent debates and research trends". *Social Science Information*, 42: 155-183.
15. Aldridge, Stephen; Halpern, David; and Fitzpatrick, Sarah (2002): *Social Capital: A Discussion Paper*. London, England: Performance and Innovation Unit.
16. Bankston, Carl L. and Zhou, Min (2002): "Social capital as a process: the meanings and problems of a theoretical metaphor". *Sociological Inquiry*, 72: 285-317.
17. Boix, Carles and Posner, Daniel N. (1998): "Social capital: explaining its origins and effects on government performance". *British Journal of Political Science*, 28: 94.
18. Grootaert, Christian and Van Bastelaer, Thierry (2002): "Introduction and overview". In: *The Role of Social Capital in Development*, edited by Thierry Van Bastelaer. Melbourne: Cambridge University Press.
19. Halpern, David (2001): "Moral values, social trust and inequality: can values explain crime?". *British Journal of Criminology*. 41:236-251.
20. Labonte, Ronald (1999): "Social capital and community development". *Australian and New Zealand Journal of Public Health*, 23: 430-433.
21. Lazega, Emmanuel and Pattison, Phillipa E. (2001): "Social capital as social mechanisms and collective assets: the example of status auctions among colleagues". In: *Social Capital: Theory and Research*, edited by Ronald Burt. New York: 185-208.
22. Putnam, Robert D. (1995): "Bowling alone: America's declining social capital". *Journal of Democracy*, 6: 65-78.
23. Szreter, Simon (2000): "Social capital, the economy, and education in historical perspective". In: *Social Capital: Critical Perspectives*, edited by Tom Schuller: 56-77. Oxford: Oxford University Press.
24. Watson, George W. and Papamarcos, Steven D. (2002): "Social capital and organizational commitment". *Journal of Business and Psychology*, 16: 537-552.